

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 947(477)

Солдатенко В. Ф.

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент
НАНУ, головний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
(Україна, Київ), veid@ipiend.gov.ua

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ ДИПЛОМАТИЧНИХ І ВОСННИХ ЧИННИКІВ У БОРОТБІ ЗА ВЛАДУ В УКРАЇНІ (1917 Р. – ПОЧАТОК 1919 Р.)

Привертається увага до діалектики співвідношення дипломатичних і воєнних чинників на одному з переламних рубежів вітчизняної історії – в 1917–1919 рр. Досвід стосунків між українськими і загальноросійськими політичними силами дозволяє винести низку повчальних уроків для сьогодення.

Ключові слова: революція, державність, міжнародні відносини, дипломатія, переговори, збройні сили, військові дії.

Дипломатія й війна з давніх давен є важливими складовими і способами реалізації державної політики, підпорядкованими досягненню реалізації тих чи інших інтересів. У залежності від обставин вони можуть змінювати одна одну в системі пріоритетів, або ж навпаки, спів діяти у різних, часом конструктивних, а не взаємовиключних комбінаціях, маючи на меті забезпечення комплексного результату. Так було і в революційну добу 1917–1920 рр., коли Україна потрапила в поле зіткнення різноспрямованих розрахунків і процесів, стала одним із основних вузлів загальноєвропейських суперечностей та зусиль щодо їх подолання.

Одна з визначальних ліній напруги пролягла між українськими й загальноросійськими політичними силами і розвиток подій в цьому геосегменті достатньо наочно демонструє сутність поставленої проблеми. Зважаючи на природний ліміт обсягу публікації, з відтворення буквально переповненого подіями напрямку наукової розвідки видається можливим і доцільним вичленити найбільш промовисті і переконливі приклади. Хронологічно вони стосуються переважно кінця 1917 р. – початку 1918 р. і кінця 1918 р. – початку 1919 р., хоча в міру необхідності є потреба вдаватися до бодай коротких екскурсів – пояшень, які виходять за окреслені часові межі, однак дозволяють рельєфніше означити домінуючі тенденції, зосередитися на найменших подробицях, що має особливе значення в умовах існування суперечливих, нерідко протилежних версій і тлумачень. Таким видається і шлях подолання декларативності й демагогії, які, на жаль, проникають і на сторінки наукових публікацій, доволі часто видаються за неспростовні й намагаються кваліфікувати позиції тих, хто в них сумніваються, ідеологічно й політично шкідливими для нації, країни.

Прагнення Української Центральної Ради домогтися розв'язання назрілих проблем розвитку нації, народу, регіону через домовленість із Тимчасовим урядом, який

би легітимним шляхом запровадив широку національно-територіальну автономію у децентралізованій, перебудованій на федеративних демократичних засадах Російській республіці значного ефекту не мали [1].

Дипломатичні зусилля керівництва Української революції, передусім М. Грушевського, В. Винниченка за допомогою офіційного листування, кількаразової посилки делегацій до Петрограда з пропозиціями лише заявити (не вирішити по суті) про плани російського уряду надати в слушний момент автономію України у березні – червні 1917 р. наштовхнулись на категоричне несприйняття. Більше того, звинувачуючи провід українства в сепаратистських нахилах, розвалі єдиного фронту, руйнації армії, державній зраді, нанесенні ударів по народжуваній “тендітній” демократії тощо, Тимчасовий уряд погрожував Центральній Раді репресивними заходами, а розгляд українського питання відкладав на невизначений час, формально пов'язуючи перспективу з Установчими зборами.

Вочевидь, грізна риторика уряду, підтримана практично усіма російськими партіями (за винятком більшовиків), була більше блефом, оскільки реально спертися на надійну військову силу в умовах колосальної деморалізації армії жодної можливості не було. То ж після проголошення Першим Універсалом наміру Центральної Ради приступити до самочинного запровадження автономії України і створення виконавчого інструменту для цього – Генерального секретаріату – Тимчасовий уряд вирішив направити для переговорів до Києва делегацію у складі М. Терещенка, М. Некрасова та І. Церетелі (до них приєднався і військовий міністр О. Ф. Керенський, що саме перебував на Південно-Західному фронті). Нетривалі дискусії – “торги”, завершилися появою 3 листопада 1917 р. двох документів – Постанови Тимчасового уряду з українського питання і Другого Універсалу Центральної Ради. Це і стало початком фактичної легітимізації як самої Української Ради, Генерального секретаріату (щоправда, як місцевого органу Тимчасового уряду), так і здійснених обережних, дуже обмежених кроків щодо запровадження автономії.

Більшого в тих обставинах провід Української революції досягти не міг, оскільки, серед іншого, не мав і реального оперття на військову силу, як гаранта реалізації власних планів. Справжньої українізації армії, що розпочалася стихійно, всупереч бажанням Центральної Ради (остання, схоже, народної стихії боялася більше, ніж Тимчасового уряду) не відбулося. Показовими стали події так званого виступу полуботківців 3–5 липня 1917 р. – спроби Другого українізованого полку, захопивши ключові пункти в Києві, змусити Центральну Раду стати на шлях здійснення радикальних кроків – аж до руху у напрямку самостійності. Політичний провід українства зробив

усе, щоб відмежуватися від стихійного вибуху, змусив вояків підкоритися російському військовому командуванню [2]. Нічого не вдіяла Центральна Рада і в момент та після розстрілу солдатів Першого українізованого, Богданівського полку, що стався невдовзі – 26 липня (частина, зі згоди Центральної Ради, всупереч бажання особового складу, відправлялася на фронт з повним підпорядкуванням російському військовому командуванню) [3, с. 337–339].

Тобто, бодай якоїсь військової опори очільники боротьби за українську державність не мали. То й мусли значною мірою коритися заходам Тимчасового уряду, який, після посилення в ньому правих елементів, почав відпрацьовувати “зворотний хід” щодо взятих у липні в ході київських переговорів зобов’язань і обіцянок.

Отже, можна достатньо впевнено констатувати: пріоритет дипломатичних зусиль (хай не дуже вправних і ефективних) над воєнними у стосунках між політичними проводами Української революції й офіційного Петрограда у березні – жовтні 1917 р. детермінувався фактичною неможливістю використання військових сил. Обидві сторони їх просто не мали у своєму розпорядженні. Це, зрештою, відкладало розв’язання питання про владу в Україні, її статус на невизначений час.

Ситуація істотно змінилася після жовтневого збройного повстання в Петрограді, приходу до влади більшовиків.

Центральна Рада, з одного боку, скористалася зі зникнення з політичної арени головного гальма у реалізації її планів – Тимчасового уряду і ленінсько-сталінської “Декларації прав народів Росії”, проголосивши 7 листопада 1917 р. Українську Народну Республіку. З іншого боку, вона фактично відразу ж виступила з рішучим засудженням подій у Петрограді, обіцянками боротися з їх підтримкою в Україні, не визнала рішень II всеросійського з’їзду Рад, більшовицького уряду.

Однак, проголошена складовою частиною навіть формально неіснуючої на той час Російської Федерації, відповідно, не маючи кордонів з нею, Українська Народна Республіка відразу була захоплена в силове поле тріумфальної ходи Радянської влади. Причому, внаслідок специфіки історичного й соціально-економічного розвитку регіону (високої концентрації пролетаріату на індустріальному Лівобережжі, зосереджені значних сил найманців-сільськогосподарських робітників на хліботоварному Півдні, гостроти становища на “дальніх” фронтах – Південно-Західному і Румунському – та всій прифронтовій смузі й т. ін.), тяжіння до радикальних перетворень, популярність лівополітичних гасел зумовили у невіддільній від Росії Україні порівняно (з іншими районами) високі темпи й значні масштаби рухів за відмову від старих порядків, встановлення влади Рад.

Виступивши проти жовтневого повстання у Петрограді, Центральна Рада навряд чи до кінця усвідомила, що суспільні процеси в Росії поволи набирали нової якості і незворотного характеру. Не випадково в Третьюму Універсалі навіть не згадується

ленінський РНК (“Центрального правительства нема”). Падіння останнього вважалось лише справою часу. Отож на зміну попередньому етапу революції, коли федеративні плани в цілому логічно вписувались у загальний процес демократизації російської республіки, виникла ситуація, органічно пристосувати до якої старі гасла стало проблематично, практично неможливо. Мова, точніше, не про одне, окремо взяте гасло федерації (для його реалізації за певних обставин шанси якраз існували), а про його місце в сукупних уявленнях про фазу суспільства, що завершилася 25 жовтня 1917 р., і які тепер об’єктивно трансформувалися і протиставлялися новим політичним реаліям.

Гадається, що в апелюванні до урядів країв і областей колишньої Росії про консолідацію зусиль щодо федеративного переустрою держави проглядає уже не стільки впевненість у вірності обраного шляху, скільки очевидний страх перед перспективою залишитися наодинці перед петроградським урядом В. Леніна, невіра у власні потенції, неготовність лише своїми силами розв’язувати назрілі проблеми навіть внутріукраїнського розвитку.

Тут карколомно переплелися особливості українського менталітету – традиційно “завбачливо” “розкладений” тягар відповідальності за неясні політичні наслідки дій (а вони ж можуть бути і негативними) на якомога більшу кількість суб’єктів – з абсолютно необґрунтованим сподіванням на гру випадку, примарною надією на те, що доля врешті виявиться прихильною до України, її проводу.

Не маючи досить твердого ґрунту під ногами (тріумфальна хода революції, встановлення більшовицької влади Рад на місцях не лише не оминули України, а виявилися тут порівняно інтенсивнішими за інші регіони), Центральна Рада лірично і патетично розводилася про те, що як колись світло християнської віри пішло по всій великій землі руській саме з Києва, так і ладу та порядку народи Росії чекають з того ж таки золотоголавого Києва.

Це вже було не лише неприпустимим ейфоричним перебільшенням, а й тим висхідним моментом, який приводив до того, що найважливіша проблема – проблема влади – ставилася з ніг на голову. У перспективі врятувати Центральну Раду і очолювану нею УНР могла лише консолідація однорідних адміністративно-державницьких інституцій, тобто антирадянська федерація, а не навпаки.

У політичному житті таке явище досить поширене. Це не проста інерція мислення, нездатність до творчого освоєння новацій. Центральна Рада не лише не могла, вона апіорно не хотіла сприймати домінуючих політичних тенденцій.

А відтак і федеративне об’єднання, деклароване Центральною Радою, своєю найпершою і головною метою мало б уже не стільки розв’язання проблеми національно-державного устрою Росії, скільки об’єднання зусиль для протистояння новому ладу. Звідси – утрата чіткості в судженнях, ясності і послідовності у виборі шляху, сум’яття, плутанина, нещирість у пропагандистських акціях, необхідних для масової підтримки обраної лінії поведінки. Найчесніше у тому зізнався В. Винниченко. Осмислюючи тогочасні події через два роки, 9 листопада 1919 р. колишній

голова Генерального Секретаріату України запише у “Щоденнику”: “Ці дні – роковини соціалістичної революції в Росії. Це – роковини наших хитрувань у Києві, недостойного політикування, політичного шантажу й захоплення влади. Не силою, не тим ентузіазмом, що був у початку, а хитрощами, фальсифікацією соціалістичності. І то ніби в ім’я державности нашої. О, ми її розуміли тільки з попівськими молебнями, попами, ризами, таку державність, яку ми тільки знали, про яку мріяли. Робітничо-селянська державність, руйнуюче-творча, нова, з новим змістом, з новими, не бундючними цінностями, – це нам було чуже, небажане, страшне. І ми за попівські молебні, за антантських “посланників до Української Республіки”, за бундючні назви “міністрів” оддали наш ентузіазм, нашу рідність з соціально-пониженими, з творчими, з неспокійними. І за це вони нас вигнали з України...” [4, с. 408–409].

Що ж до можливих партнерів у справі творення федеративної коаліції, то вони були абсолютно або переважно не готові до такої перспективи. Центральна Рада, яка сама пройшла досить значний і результативний шлях у виробленні підходів, теоретичному обґрунтуванні концепції загальноросійського федеративного державотворення, просто не врахувала, що її сусіди (тут, звісно, не йдеться про прибалтів, фінів, поляків, які домагалися самостійного державного статусу, тобто відмежування від будь-якої, у тому числі і федеративної, Росії) елементарно не дозріли, передусім психологічно, до того, щоб стати активними чинниками надскладного процесу.

Сама ж Центральна Рада не мала потенції ані для прямої (скажімо, у крайньому варіанті – воєнної) акції проти Раднаркому, ні для зусиль, спрямованих на бодай ясну, переконливу, мобілізуючу роз’яснювальну роботу серед імовірних співучасників федеративного процесу.

Отож плани федеративного переустрою Росії у варіанті Центральної Ради в листопаді – грудні 1917 р. не мали під собою досить серйозного ґрунту і реальної перспективи. Розрахунки Ради на втілення в життя цих планів пов’язувалися хіба що із рідкісно сприятливим збігом обставин (спонтанний крах РНК, радянської влади, чудодійне поєднання волі і збігу векторів суспільного руху багатьох національно-державних утворень, виникнення їх потужної антибільшовицької ривнодіючої тощо).

Як відомо, дива не сталося, українська історія пішла маршрутом, який жорстко прокладався зовсім іншими чинниками, вчасно не вловленими й належним чином не оціненими проводом українства.

Уже з 9 листопада 1917 р. Генеральний Секретаріат проводив переговори зі Штабом Верховного головнокомандуючого старої російської армії щодо створення єдиного уряду і мирних ініціатив (цілком реальними були побоювання, що розпочаті РНК переговори про перемир’я на фронтах без погодження з керівництвом національно-державних утворень закінчатся безрезультатно). Наступного дня, тобто 10 листопада, голова Генерального Секретаріату В. Винниченко “реферував справу участі Генерального Секретаріату в організації центральної влади на Малій Раді. Генеральний Секретаріат видвигнув тоді проект

утворення однородної соціалістичної федеративної влади – від народних соціалістів до большевиків включно. Цей проект Мала Рада одобрила, доручивши Секретаріатові і далі вести справу в розпочатім напрямку” [5, с. 54].

23 листопада Генеральний Секретаріат звернувся “до правительства південно-східного союзу козаків, гірників і народів вільних степів, до правительства Кавказу, правительства Сибіру, органу влади автономної Молдавії, органу влади автономного Криму, органу влади автономної Башкирії і до решти зорганізованих областей, а так само до Ради народних Комісарів в Петрограді з пропозицією негайно вступити в переговори з Генеральним Секретаріатом у справі утворення соціалістичного правительства в Росії, на основі такої плятформи: заключення загального демократичного миру та складання в своїм часі Всеросійських Установчих Зборів” [5, с. 54–55]. У разі згоди Генеральний Секретаріат просив негайно повідомити про готовність прибуття до Києва відповідних представників для участі в спеціальній нараді.

Однак ця ініціатива не принесла очікуваних результатів. П. Христюк шукає виправдання цьому в об’єктивних причинах. “Організовані області Росії, до яких звертався Генеральний Секретаріат, – пише він, – уявляли з себе дуже різнородні суспільно-державні організми. Козачі області, з одного боку, і Московщина після жовтневої революції, з другого, – це були два смертельно ворожих табори, які ні під яким виглядом не могли дійти до якогось співробітництва. В той час, як большевики на Московщині повели немилосердну боротьбу проти буржуазії з метою цілковитого знищення її як кляси, козацький з’їзд, що відбувся у Новочеркаську на Донщині, стояв на становищі збереження існуючих соціально-економічних відносин і рішуче заявляв, що “верховну владу треба організувати на принципі коаліції здорових організацій” краю; так само товариш міністра внутрішніх справ (Временного Правительства) Хижняков, що приїздив до Києва для переговорів в справі утворення центрального уряду, заявляв в імени скинутого Временного Правительства і “московських політичних кругів”, що в майбутнім правительстві ніяк не може бути представників російської соц.-дем. Партії большевиків.

А посеред двох цих ворожих станів стояла Українська Центральна Рада зі своїми мрійницькими проектами – об’єднати те, що по своїй суті в той час не надавалось до об’єднання, не маючи щирих прихильників ні з права, ні з ліва” [5 с. 55].

М. Грушевський схильний вбачати головну причину невдачі з реалізацією курсу на утворення федеративної демократичної республіки у більшовицькому керівництві Росії: “Народи й області Росії не важились творити федерацію без участі найбільшого з членів, Великої Росії, а та не виявляла своєї волі в сім напрямі, почасти тому, що була паралізована большевицькою анархією, почасти і ще більше – тому, що все-таки не могла відірватись від своїх централістичних навичок. Українські заклики зіставались без відповіді” [6, с. 555].

Зі значною долею скептицизму оцінює зусилля Ради щодо створення федеративного уряду Росії

Д. Дорошенко: “Ніякого федерального російського уряду Генеральний Секретаріат не створив з тої простої причини, що він обминав одинокий реально існуючий уже уряд в Росії – Раду Народних Комісарів, супроти якого він сам виявився надто слабким. Большевиків дратували вже самі переговори з Доном, з урядом генерала Каледіна...” [7, с. 205].

Навіть ті репресії, які чинили каледінці в Донбасі, не дістали адекватної оцінки з боку Ради.

Парадоксальність (“цугцванг”) даного періоду полягала передусім у тому, що практично всі позитивні починання закінчувались не тільки безрезультатно або крахом, а ще й призводили до величезних ускладнень, серйозного загострення суперечностей, обертались навіть на свою протилежність.

Так і заходи щодо створення федерації вели передусім до загострення відносин з РНК. А висновок напрошувався досить простий. Його вельми категорично сформулював той самий Д. Дорошенко: “...Це було явно непосильне й непотрібне для України завдання. Логіка подій доказала, що Україні треба було зовсім відділитися від Росії, стати самостійною й незалежною державою; вона мусіла визнати уряд Народних Комісарів, як уряд Росії, на основі обопільного визнання (більшовики самі тоді раз у раз підкреслювали, що визнають за кожною нацією право на самовизначення до відокремлення включно і – дати всеросійським справам спокій. Україна мала перед собою такі колосальні завдання внутрішньої організації, що ганялись за створенням всеросійської федерації, наражаючи себе на воронування вже існуючого фактично нового російського уряду, – це було нездійсненне в тодішніх умовах завдання...” [7, с. 185].

Центральна Рада, прагнучи уникнути небажаного для себе розвитку подій – дальшого поширення і зміцнення Радянської влади, яка дедалі затискала її в Києві з різних боків у достатньо міцні “лещата”, а також проведення спільного з місцевими Радами робітничих і солдатських депутатів зїзду для вирішення питання про крайову владу (перспектива вимальовувалася надто песимістичною – довелось би передати бішовизованим Радам владу мирним шляхом), вирішила перехопити ініціативу. Для цього у неї були певні важелі й розрахунки щодо їх використання.

Упродовж листопада вона, змінивши позицію, спромоглася нагромадити на своєму боці певну військову силу за рахунок українізації частин старої російської армії, що знаходилась у стані деморалізації й розкладу. Большевики, захоплені успіхами мирного встановлення влади Рад, тоді ще не надто турбувалися про військове підсилення своїх позицій. Тому загони Червоної армії в Україні на початок грудня 1917 р. у 10–12 разів численно поступалися українізованим частинам [8, с. 179–211], а в Києві перевага останніх була щонайменше подвійною [3, с. 478–485].

То ж Центральна Рада стала на шлях репресій проти органів місцевої влади, керівництва більшовицьких організацій, загонів Червоної гвардії. Уособленням цих тенденцій стали роззброєння 2-го гвардійського корпусу, що був пробільшовицьки налаштований, червоногвардійців Києва, і їх висилка за межі України в останні дні листопада – перші дні грудня 1917 р. [3, с. 475–485].

За розвитком подій в Україні, переростанням боротьби у громадянську війну пильно стежили у Петрограді. І надалі вважаючи, що край залишається частиною Росії, не особливо зважаючи на зусилля Центральної Ради щодо державного самовизначення УНР, тут розглядали ситуацію в Україні крізь призму процесу розвитку соціалістичної революції, встановлення радянської влади. Тобто на події в Україні дивилися здебільшого як на внутрішні проблеми. Мабуть, недарма у 14 випадках із 15, коли на засіданнях РНК слухались питання про Україну (йдеться про листопад–грудень 1917 р.), доповідачем або автором, якому доручалася підготовка документів, був нарком у справах національностей Росії Й. Сталін, і тільки одного разу – нарком закордонних справ Л. Троцький. Для В. Леніна Й. Сталін став незаперечним авторитетом з українських проблем, а для уряду – радше наркомом або ж провідним “фахівцем” із встановлення влади Рад на місцях, аніж наркомом у справах національностей [9].

Після обговорення 3 грудня 1917 р. на засіданні РНК у черговий раз питання про Центральну Раду було створено комісію для розробки проекту маніфесту до українського народу й ультиматуму Раді. Документ готувався головним чином В. Леніним, у складанні й редагуванні тексту брали участь Л. Троцький (ним були сформульовані ультимативні вимоги) і Й. Сталін [10, с. 137–139, 448].

4 грудня РНК оприлюднив “Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради”. Маніфест визнавав право всіх народів, у тому числі українського, на національну незалежність: “...Ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо народну Українську республіку, її право зовсім відокремитися від Росії або вступити в договір з Російською республікою про федеративні і тому подібні взаємовідносини між ними.

Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо зараз же, без обмежень і безумовно” [10, с. 137].

Зазначимо, що В. Ленін зовсім не випадково не вдається до офіційної назви тогочасного державного утворення – “Українська Народна Республіка”, а з розрахунком говорить про “народну Українську республіку”, що її, як видно з подальших положень документа, Центральна Рада не могла представляти. Мова йшла про визнання “національних прав і національної незалежності українського народу”. Що ж до Центральної Ради, то Раднарком цілком визначено заявляє: “Ми обвинувачуємо Раду в тому, що, прикриваючись національними фразами, вона веде двозначну буржуазну політику, яка давно вже виражається в невизнанні Радою Рад і Радянської влади на Україні... Ця двозначна політика, що позбавляє нас можливості визнати Раду, як повноважного виразника трудящих і експлуатованих мас Української республіки, довела Раду найостаннішим часом до кроків, що означають знищення всякої можливості угоди” [10, с. 138]. РНК висував Центральній Раді ультимативні вимоги: відмовитись від дезорганізації фронту та пропуску контрреволюційних частин на Дон, Урал, в інші місця, припинити роззброєння радянських,

червоногвардійських частин, а також сприяти боротьбі проти кадетсько-каледінського заклоту. В разі недержання задовільної відповіді протягом двох діб Раднарком мав вважати Раду “в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні” [10, с. 139]. Таким чином, “Маніфест” не дає жодної підстави трактувати його як визнання Центральної Ради і УНР, що, між тим, неодноразово намагалися довести деякі історики.

Можливо, тут відіграло роль і тлумачення проблеми Й. Сталіним – народним комісаром у справах національностей. 12 грудня 1917 р. у “Відповіді товаришам українцям в тилу і на фронті” він заявив: “Кажуть, що конфлікт виник в питанні про українську республіку, що Рада Народних Комісарів не визнає Української Республіки. Чи вірно це? Ні, не вірно. Рада Народних Комісарів офіційно визнала Українську республіку в “ультиматумі” і “відповіді Петроградському українському штабові”” [11, с. 10–11]. І хоч далі Й. Сталін твердив, що РНК може визнати лише таку республіку, в якій господарем буде народ, правлячі кола якої не будуть вести контрреволюційної політики, слова про визнання існуючої Української республіки він написав. В. Ленін виявляв у цьому питанні більшу обачність. Тим паче Центральна Рада дала на ультиматум 5 грудня 1917 р. негативну відповідь. У документі, зокрема, говорилось: “Українська демократія в особі українських рад солдатських, робітничих і селянських депутатів, які зорганізувались в законодавчому органі – Центральній Раді – та в уряді її – Генеральному секретаріаті, цілком задоволена як складом цих органів, так і переведенням в життя її волі.

Центральною Радою незадоволені великоросійські елементи чорносотенського, кадетського й більшовицького напрямків, які, певно, більше хотіли б другого національного складу Ради. Але Генеральний секретаріат дає повну можливість зазначеним елементам виїхати з території України до Великої Росії, де їх національне почуття буде задоволено.

Маючи це на меті, українські солдати були роззброєні анархічно настроєних великоросійських солдатів, які робили змови проти влади українського народу й загрожували внести в життя України криваву братовбивчу війну, анархію і всю ту розбещеність, яка панує на території народних комісарів” [12, с. 512–513].

Не погодившись по суті з жодною з висловлених претензій РНК, Центральна Рада їх рішуче відкидала. “...На території Української Народної Республіки, – говорилось у посланні, підписаному В. Винниченком та О. Шулгиним, – влада належить демократії України. Всякі замаху озброєною силою на цю владу будуть придушуватись тою ж силою” [12, с. 513].

Очевидно, на той момент, оглядаючись на дивізії “українізованого” війська, Рада вважала своє становище непохитним. Вона розгорнула інтенсивну кампанію, під час якої доводила, що поява “Маніфесту” – це оголошення війни Україні, видавала свою боротьбу проти Рад в Україні і в Росії за війну між Україною і Росією, між двома народами. 5 грудня 1917 р. В. Винниченко говорив про “Маніфест”: “Оголошення нас “буржуями” – засіб боротьби неукраїнців з українцями. Боротьба, яку тепер ведуть з нами

більшовики, боротьба національна... Не Генеральний секретаріат, а Рада Народних Комісарів затіяла братовбивчу війну. Але той, хто підняв меч, від меча і загине...” [13]. Звертає на себе увагу й аргументація, до якої вдався М. Грушевський, аналізуючи ситуацію, пов’язану з одержанням “Маніфесту”. Стверджуючи, що на Україну насувається вороже військо, він далі наголошував: “Воно (військо – В. С.) уже вступило на українську землю нашої держави. Посилають це військо на нас ті самі так звані народні комісари, які лицемірно кричать скрізь і всюди про свою любов до миру. Заклучивши перемир’я на всіх фронтах, народні комісари оголосили війну нам...” [13].

Варто зазначити, що в такій атмосфері чимала частина місцевих більшовиків виявила розгубленість, що засвідчив і обласний (крайовий) з’їзд РСДРП(б) в Києві 3–5 грудня 1917 р. Опинившись після збройних акцій Ради 28 листопада – 3 грудня практично беззахисними й побоюючись, що маси можуть захитатись, знову схилитись до Центральної Ради, вони висловлювали тривогу за можливий розвиток подій як несприятливий для себе у військовій і політичній перспективах [14, с. 83–85]. Водночас робота з’їзду ще раз показала неготовність місцевих більшовиків до війни, про яку невгамовно твердили кожного дня у пресі.

5 грудня 1917 р. РНК розглянув відповідь Центральної Ради на ультимативні вимоги і, визнавши її незадовільною, вирішив “вважати Раду у стані війни з нами”. Було доручено комісії у складі В. Леніна, Л. Троцького, Й. Сталіна вжити активних заходів до встановлення зносин зі Ставкою і видати від імені Ради Народних Комісарів дві відозви – до українського народу і солдатів [15].

Отже, в офіційних документах, які надходили з обох таборів, що вступили в протиборство, стан відносин характеризувався саме як війна, війна між радянською Росією й Українською Народною Республікою. Однак насправді ситуація була значно складнішою.

Увесь листопад ішов пошук шляхів розв’язання кризи дипломатичними засобами. Жодних військових акцій просто не було. Не виявлено інформації навіть про будь-які передислокації військових частин, як підготовчих кроків до війни проти Києва. Ситуація практично не змінилася навіть із проведенням Першого Всеукраїнського з’їзду Рад робітничих і солдатських депутатів у Харкові 11–12 грудня 1917 р., проголошенням України Радянською республікою, офіційним оформленням “двоєцентрія” влади: в Києві – Центральна Рада й Генеральний Секретаріат, у Харкові – Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет Рад робітничих і солдатських депутатів і Народний Секретаріат. Обидві влади взаємно не визнавали одна одну, заперечували правочинність обнародуваних документів тощо.

Однак військових дій усе ще не було. І головна причина полягала, вочевидь, у тому, що РНК ще сподівався залагодити конфлікт з Центральною Радою за столом переговорів (це, до речі, викликало невдоволення у харківського центру). Однак явний брак військових сил зумовлював саме таку поведінку.

Втім, російські війська у грудні 1917 р. з’явилися в Україні, навколо чого відтоді й до наших днів точиться

чимало суперечок, породжуючи відмінні, часом діаметрально протилежні оцінки й висновки.

Вважаючи основною загрозою для радянської влади наприкінці 1917 р. каледінський заколот на Дону, В. Ленін ще 5 грудня доручив командуючому Петроградським округом В. Антонову-Овсієнку підібрати за угодою з головкоюверхом М. Криленком і наркомом військових справ М. Подвойським кандидата на пост командуючого військами, що діятимуть проти контрреволюції на Півдні країни, і погодився з пропозицією Антонова-Овсієнка призначити його самого на цей пост [16, с. 110–111].

Документи свідчать, що В. Леніна та РНК у даному випадку дійсно непокоїло передусім становище на каледінському фронті. Щодо Центральної Ради, то проти неї до якогось часу рішучі кроки не здійснювалися. Навпаки, Раднарком з ініціативи свого голови терміново, 6 і 7 грудня, розглянув на своїх засіданнях пропозицію Українського революційного штабу Петроградської крайової військової ради про мирне врегулювання конфлікту між Центральною Радою й РНК [16, с. 115].

Показово, що В. Ленін, обговоривши 8 грудня з В. Антоновим-Овсієнком плани боротьби з контрреволюцією на Півдні Росії, власноруч написав йому посвідчення, згідно з яким В. Антонов-Овсієнко уповноважувався “для загального керівництва операціями проти каледінський військ і їх пособників” [16, с. 118–119]. Наступного дня голова РНК запропонував представникові більшовиків України С. Бакинському, що саме перебував у Петрограді, негайно виїхати до Харкова, куди прямував В. Антонов-Овсієнко, для сприяння налагодженню ділових, товариських стосунків між комісаром по боротьбі з контрреволюцією на Півдні Росії і місцевими партійними та господарськими працівниками [16, с. 122].

11 грудня у розмові по прямому проводу з М. Криленком В. Ленін дав указівку вжити “всіх заходів, аж до найреволюційніших, для найенергійнішого руху військ і притому у великій кількості” в район Харкова для відсічі каледінським заколотникам [17, с. 61–62].

На цей час у В. Антонова-Овсієнка склався загальний план боротьби з контрреволюцією на Півдні. Суть його полягала в тому, щоб усі сили, які могли виступити проти Каледіна, враховуючи також і революціонізовані частини з Південно-Західного і Румунського фронтів, а також військові формування з інших фронтів і червоногвардійські загони з радянської Росії, спрямувати на Харків, а звідти рушити на Ростов і Новочеркаськ [18, с. 22, 25, 29–36, 50–52].

У перспективі планувалися воєнні дії і проти Києва – політичного центру України, але вони відкладалися на невизначений термін, необхідний для попереднього збору військових сил. Застраховуючись від непередбаченого повороту подій, В. Антонов-Овсієнко домовився з М. Криленком про те, щоб жодного руху військ із фронту в східному напрямі, тобто на Київ, не здійснювалося без згоди командуючого по боротьбі з контрреволюцією на Півдні [18, с. 50].

Таким чином, про військові дії проти військ Центральної Ради ні з боку Раднаркому, ні тих сил, які

групувалися навколо місцевих більшовиків, у грудні не йшлося. Навіть більше: Раднарком намагався проводити переговори з Центральною Радою. Певні надії пов’язувалися, зокрема, з тим, що від Раднаркому їх було доручено вести В. Кареліну, І. Штейнбергу, П. Прош’яну – лівим есерам, що входили до уряду. Навіть після I Всеукраїнського з’їзду рад, пообіцявши ВУЦВК повну підтримку і дотримуючись цієї лінії, Рада Народних Комісарів одночасно продовжувала курс на ліквідацію конфлікту з Центральною Радою. На засіданні РНК 19 грудня були обговорені доповіді П. Прош’яна про його відвідини Києва і попередні переговори з Радою, Й. Сталіна про становище в Україні, В. Кареліна про переговори з делегатами від України, В. Менжинського про фінансові питання. В результаті була ухвалена підготовлена В. Леніним Резолюція:

“Вислухавши доповідь товариша Прош’яна, що мав як делегат від селянського з’їзду розмову з Винниченком, Грушевським і Поршем та іншими, як офіційними представниками Ради, і взявши до уваги, що ці офіційні представники Ради висловили принципіальну готовність почати переговори про угоду з Радою Народних Комісарів на початку визнання Радою Народних Комісарів незалежності народної Української республіки і визнання Радою контрреволюційності Каледіна та його пособників;

– узявши далі до уваги, що Рада Народних Комісарів завжди і безумовно визнавала право всякої нації, в тому числі й української, на незалежне державне існування;

– що всяка спроба усунути війну з Радою, коли б Рада визнала контрреволюційність Каледіна і не заважала війні проти нього, безумовно, бажана;

– висловлюючи своє переконання в тому, що тільки Рада української селянської бідноти, робітників і солдатів можуть створити на Україні владу, при якій сутички між братніми народами будуть неможливі;

Рада Народних Комісарів, уважаючи в той же час за доцільне розпочати ділові переговори з Радою з метою усунення тих сутичок, які викликані були політикою Ради щодо загального фронту і контрреволюційного повстання Каледіна, постановляє:

запропонувати Раді переговори про угоду на вказаних началах і намітити, як один з пунктів, де було б мабуть найзручніше вести переговори, міста Смоленськ або Вітебськ” [19, с. 176–177].

Повний текст наведеного документа свідчить, що Раднарком понад усе непокоїло, як позбутись ворожості з боку Центральної Ради, домогтися від неї хоча б якоїсь прихильності у боротьбі РНК проти Каледіна.

Звісно, радянський уряд Росії не міг не враховувати і того факту, що Центральна Рада перебувала у стані найгострішого конфлікту з Народним Секретаріатом, і тому доручив Й. Сталіну провести з Всеукраїнським ЦВК відповідні консультації, що й було зроблено. Вже вночі проти 21 грудня народний комісар у справах національностей зробив доповідь про переговори [20].

Тим часом різні верстви політично активного населення України дедалі виразніше й твердіше заявляли про свою готовність до крайніх заходів у боротьбі проти Центральної Ради. Досить яскраво це засвідчили повідомлення делегатів з фронтів на об’єднаному засіданні ВЦВК, Петроградської Ради і

загальноармійського з'їзду 19 грудня 1917 р.: “Три армії на Південно-Західному фронті заявили, що накази Петлюри вони не визнають і підпорядковуються тільки Раді Народних Комісарів і тов. Криленку”, а представник 8-ї армії Румунського фронту зазначив: “Солдатські маси дедалі більше проймаються усвідомленням контрреволюційного характеру буржуазно-українських замірів” [21, с. 159–160, 166].

Такі настрої виявлялись дедалі виразніше. Аналізуючи їх, “Правда” 28 грудня 1917 р. у спеціальній статті зазначила: “Незважаючи на всі намагання, Центральній Раді не вдається посягти розбрату між українськими і російськими робітниками... Серед солдатів-українців визріває невдоволення Центральною Радою і Генеральним секретаріатом, контрреволюційна політика яких стає очевидною для трудящих мас” [22].

Звичайно, настрої мас виливалися й у конкретні дії, трансформувалися в інтенсифікацію процесу повсюдного встановлення влади Рад. У цьому процесі брали участь і сили, які ВУЦВК, Народний Секретаріат, Верховний головнокомандуючий по боротьбі з контрреволюцією на Півдні Росії спрямовували в ті чи ті місця. Масштаби такої участі визначалися низкою факторів, зокрема тими обмеженими можливостями, які були у радянського центру в Харкові. Це загони червоних козаків, червоногвардійців, революційні робітники, солдати, матроси, що прибували з фронтів та з радянської Росії. Загалом з боку радянського уряду України взимку 1918 р. у бойових діях брали участь понад 150 тис. чоловік: близько 120 тис. червоногвардійців, 6–7 тис. солдатів, об'єднаних у перші революційні армії (незважаючи на гучні назви насправді це були досить нечисленні військові з'єднання, якими командували Р. Берзін і С. Кудинський), а також 32 тис. революційних солдатів з радянської Росії (серед них, до речі, також було чимало українців) [23, с. 67–68]. Прагнення відмежуватись від тих авторів, які свідомо перевищують масштаби участі російських військ у громадянській війні в Україні, продиктоване зовсім не намаганням хоч якоюсь мірою виправдати дії останніх (уже той факт, що вони зрештою опинилися у Києві, тоді як жоден український солдат не переступав російського кордону, говорить сам за себе). Важливо зовсім інше – лише максимально точний, об'єктивний аналіз політичних реалій може забезпечити найвищу науковість висновків з минулого досвіду.

Варто також урахувати, що згадані революційні армії долали великі труднощі й перешкоди з боку противників, перш ніж досягали визначених пунктів воєнного протистояння. Хоч би яким це здавалось, на перший погляд, парадоксальним, проте, створюючи перешкоди для відправлення на Дон більшовизованих частин з фронту, Центральна Рада домоглася врешті-решт збільшення чисельності військ, які залишалися на незначній відстані від Києва, і кінець-кінцем у вирішальний момент вони були використані якраз для наступу на головну цитадель Ради [18, с. 32–33].

Переважну більшість червоногвардійських загонів, що прибули з радянської Росії (близько 20 тис. бійців), було спрямовано на каледінський фронт. І лише третина з них брала участь у бойових діях проти сил

Центральної Ради [23, с. 168]. Причому частина російських червоногвардійців була змушена ввійти у пряме збройне зіткнення з гайдамаками на катеринославсько-олександрівському напрямі, оскільки він став фактично флангом каледінського фронту, і тут виявляли велику активність козацькі частини, що приямували на Дон.

Усі ці факти добре відомі кожному історикові і дістають свою адекватну оцінку. Так, італійський дослідник Дж. Боффа, зокрема, вказує: “Попервах більшовики намагалися налагодити контакти і з Українською радою.

Разом з тим було б неправильно вбачати в сепаратистських тенденціях 1917–1918 рр. лише простий прояв волі до самовизначення. Сказати, що націоналістичні течії, які відбивали в основному політичні прагнення буржуазної інтелігенції, становили течії меншості, також було б недостатнім: Ради в цих районах ще не мали підтримки більшості. Й ті, й інші вели політичну боротьбу за зміцнення своєї бази, причому результат цієї битви був ще не ясним. Складність полягала радше в тому, щоб установити, якою мірою вимоги відокремлення дійсно слугували вираженням національних почуттів і якою становили просте прикриття буржуазної реакції проти пролетарської революції в Росії. Центральна рада шукала союзу з козаками Каледіна, прекрасно знаючи, що в їхній особі вона має справу з непримиренними ревнителами “єдиної і неподільної” Російської імперії. Розрив з більшовицьким урядом відбувся саме з цих мотивів” [24, с. 81].

Гадається, що в даному разі саме той випадок, коли коментарі справді зайві.

Повертаючись же до фінальної стадії переговорного процесу між Петроградом і Києвом, слід зупинитись на тому, що питання про останні вищезгадані пропозиції РНК, про відповідь (ноту) Ради 29 і 30 грудня 1917 р. вносились до порядку денного засідань більшовицького уряду. Після тривалих дебатів (у обговоренні брали участь 13 осіб, серед них – О. Шляпников, В. Менжинський, А. Луначарський, Й. Сталін, П. Прошян, П. Дибенко, О. Шліхтер та ін.; В. Ленін виступав 7 разів) РНК ухвалила підготовлену її головою постанову: “Рада Народних Комісарів вважає відповідь Ради настільки невиразною і ухильною, що вона межує із знуцанням. Основним джерелом незгоди з Радою була та обставина, яку Рада Народних Комісарів ясно вказала в своєму першому зверненні до Ради з пропозицією мирних переговорів. Саме в цьому зверненні було сказано, що пряма чи посередня підтримка Радою каледінців є для нас безумовна підстава для воєнних дій проти Ради. навколо Каледіна групуються контрреволюційні елементи з поміщиків і буржуазії, що зібралися з усіх кінців Росії. Проти Каледіна стоїть явно більшість селян і трудового козацтва навіть на Дону. Визнання Радянської влади більшістю населення Росії, і в першу чергу трудящих мас усіх націй, є очевидний для всіх факт. У самій Україні революційний рух українських трудящих класів за повний перехід ладі до Рад набирає все більших розмірів й обіцяє перемогу над українською буржуазією в найближчому майбутньому.

Ухилення Ради від відповіді на питання про те, чи припиняє вона пряму й посередню підтримку каледінців, зриває початі нами мирні переговори покладає на Раду всю відповідальність за продовження громадянської війни, яку почали буржуазні класи різних націй і яка цілком безнадійна, бо величезна більшість робітників, селян і армії рішуче стоїть за соціалістичну радянську республіку.

А національні вимоги українців, самостійність їх народної республіки, її права вимагати федеративних відносин Рада Народних Комісарів визнає повністю, і вони ніяких спорів не викликають” [25].

Постанова РНК від 30 грудня 1917 р. стала віхою, яка позначила зміну в тактиці Раднаркому. Незгода Української Ради порвати з Каледіним розцінювалась як “безумовна підстава для воєнних дій проти Ради”, констатувався факт провалу мирних переговорів і визнавався стан продовження війни.

Переведення акцентів з миролюбності на войовничість означало переростання конфлікту в якісно нову фазу, невідворотне наближення рішучої розв’язки. Однак часу на те в році, що спливав, уже не залишалось, а відтак фінал трагедії відкладався на новий, 1918 рік.

Доки Центральна Рада й Генеральний секретаріат вели публічну полеміку з ленінським Раднаркомом, більшовицькими ЦВК рад України й Народним секретаріатом, доводили свої права на владу в Україні, ситуація в республіці досить стрімко змінювалась. Лавиноподібне встановлення влади Рад на початок 1918 р. набуло таких масштабів, так звузило територію, на яку поширювався реальний вплив Центральної Ради, що загроза здачі останніх бастионів Української революції, в тому числі й Києва, виглядала більше ніж імовірною.

Втрачаючи ґрунт під ногами, провід УНР не обмежувався лише ідеологічними заходами, дедалі вдавався й до силових методів. Так у ніч на 5 січня 1918 р. в Києві за наказом Генерального секретаріату гайдамацькі курені і загони вільних козаків за підтримки панцерників зненацька зайняли заводи “Арсенал”, “Ауто”, дротяно-цвяховий, Деміївський, снарядний, Варшавську суднобудівельну верф, механічні майстерні політехнічного інституту, університет, управління Південно-Західних залізниць та інші установи міста (загалом близько 30 пунктів). Скрізь припинились роботи, вилучалась знайдена зброя, були заарештовані понад 200 осіб. Того самого дня солдати українізованих формувань, розгромивши Уманську Раду робітничих і солдатських депутатів, убили члена ЦВК Рад України, голову місцевого комітету РСДРП(б) О. Піонтковського і голову ради більшовика І. Урбайліса. Наступної ночі в Києві була захоплена друкарня більшовицької газети “Пролетарська мысль”. Подібні кроки здійснювались і надалі.

На початок січня 1918 р. обставини зумовили і зміну тактики Раднаркому, який, з одного боку, не домігся в ході грудневих переговорів, щоб Центральна Рада змінила ставлення до радянської Росії, а з іншого, завдаючи рішучого збройного удару по каледінщині, міг тепер використати частину свого потенціалу і проти

іншого суперника в боротьбі за владу на Півдні – Української Ради.

На той час прибічники радянської влади домоглися серйозних зрушень на свою користь у багатьох регіонах України, одержали ряд військових перемог на південному від Харкова напрямі. В загальний успіх цих сил значний внесок зробили повстання, що вибухали в тому чи іншому населеному пункті з наближенням радянських військ. Нерідко прихильники Центральної Ради залишали міста ще до підходу регулярних військ, після збройних зіткнень з повсталими.

Тому на початку січня 1918 р. з військово-політичних міркувань і було ухвалене рішення про наступ проти головних сил Центральної Ради з Харкова на Полтаву – Київ. Окрім того, в штабі Головнокомандуючого по боротьбі з контрреволюцією на Півдні країни В. Антонова-Овсієнка стало відомо про наміри Центральної Ради завдати збройного удару через Полтаву в напрямі Харкова–Лозової [18, с. 133]. Ще 15 грудня 1917 р. на засіданні Генерального Секретаріату було ухвалено організувати генеральний штаб (Особливий штаб з оборони України) у складі М. Порша, С. Петлюри, В. Єщенка [26, с. 233]. для оперативного керівництва збройними силами, перед якими висувалось завдання: “Взяти Харків – оплот більшовизму на Україні” [27, с. 47].

Крім створюваних частин Червоного козацтва, червоногвардійських загонів, передбачалось, що у наступних діях проти Центральної Ради братимуть участь і сформовані з революційних частин фронту армії, які підійдуть до Києва з заходу і північного заходу, відріжуть місто зі сходу. Було досягнуто домовленості з представниками київських більшовиків, які прибули до Харкова, щоб у вирішальний момент, коли радянські війська наблизяться до Києва, закликати трудящих міста до повстання проти Ради.

Реалізувати накреслений план у всіх його складових частинах не вдалося. Похід на Полтаву – Київ, а також з району Брянська на Київ здійснювався легко, майже без опору збройних сил Центральної Ради [18, с. 135–155]. Чисельної переваги радянської війська над збройними силами Центральної Ради не мали. Це стосується співвідношення сил і в окремих пунктах (наприклад, під Полтавою воно було 1:2,5 на користь Ради), і загалом по республіці. Найвища цифра, яка наводиться історіографами для кількісної характеристики збройних сил, що наступали на Київ, ніколи не перевищувала 30 тис. [28, с. 3, 4].

Означене число – реалістичне, документально підтвержене, однак вимагає й певних пояснень, врахування достатньо істотних моментів. Адже дві третини військових частин з Радянської Росії брали в той час участь у боротьбі проти каледінців, а якась частина з решти 12 тис., що була спрямована на південь, “застрягла” у ряді пунктів (що цілком природно) під час просування територією України. Так, достеменно відомо, що зведений загін М. Муравйова, сформований з червоногвардійців Харкова, двох сотень червоних козаків В. Примакова і бронепоезда, налічував лише 700 чоловік. Зведений загін катеринославських, донецьких і московських робітників під командуванням П. Єгорова складався з 1200 бійців (найчисельнішою формацією виявилися донецькі червоногвардійці, якими

керував Д. Жлоба) [29, с. 104]. Поповнені полтавськими червоногвардійцями під командуванням місцевого більшовика С. Козюри, ці два загони з'єдналися в одну колону в Полтаві й рушили 10 січня на Київ.

До цього слід додати, що навколо сил Центральної Ради в кінці 1917 р. – на початку 1918 р. створювався своєрідний вакуум, вони з катастрофічною швидкістю втрачали підтримку мас, а здеморалізовані військові частини хутко розбіглися, частіше за все ще до прямих збройних зіткнень з радянськими військами.

Думається, що близькими до дійсності, а можливо й найточнішим є аналіз співвідношення військових сил, що його дає Д. Дорошенко: “З північного сходу рухалися 12-тисячні більшовицькі сили на чолі з талановитим командувачем Володимиром Антоновим-Овсієнком і його кривавим помічником Михайлом Муравйовим. Проти них український військовий міністр Симон Петлюра мав розкиданих по різних місцях 15 тис. вояків, що склалися з селянського ополчення “вільних козаків”, січових стрільців, колишніх військовополонених галичан, кількох невеликих загонів із фронту та декількох сотень київських гімназистів, що пішли на фронт прямо від шкільної лави” [7, с. 366–367].

З цими даними майже збігаються оцінки В. Антонова-Овсієнка, котрий вважав, що під час радянського наступу на Київ на боці Центральної Ради перебували 12–20 тис. вояків [18, с. 142, 150]. Він, судячи з усього, не довіряє даним розвідки ревштабу Ставки, згідно з яким Рада стягнула до Києва на початок січня до 100 тис. військових [18, с. 131]. В. Антонов-Овсієнко перелічує такі частини, що були на її боці: кінний полк “Захистя”, складений з воїнів Київського гусарського, 10-го, Інгерманландського й Кірасирського полків, Віленського, Чугуївського і Київського військових училищ (800 шабель, 100 кулеметів, 23 гармати, 2 панцерники) – спішених 1800 багнетів; 1-й Богданівський полк (500 багнетів, 40 кулеметів); Шевченківський полк (800 багнетів, 30 кулеметів); Богунський полк (600 багнетів, 30 кулеметів); Дорошенківський полк (800 багнетів, кулемети); Чорноморський курінь (800 багнетів і кулемети); загони вільних козаків (20 сотень по 60 козаків у кожній); чехословацький полк (склад невідомий); два полки чорних і червоних гайдамаків [18, с. 149, 150].

Хоча Центральна Рада до останнього моменту сподівалася, що їй прийдуть на допомогу українізовані частини з фронту (надходили повідомлення про українізацію 9-ї, 12-ї, 31-ї дивізій, різних частин 17-го, 21-го та 24-го корпусів) [30, с. 5], та вони за рідкісним винятком не справилися.

Надії Центральної Ради великою мірою пов'язувались з Українським гайдамацьким кошем Слобідської України, що складався з двох куренів – “червоних” і “чорних” гайдамаків. У першому переважали солдати-фронтовики, а до другого входили учні юнацької, тобто офіцерської, школи. Всього кіш налічував близько 300 вояків, дещо збільшившись згодом за рахунок добровольців. Отаманом коша був призначений колишній генеральний секретар військових справ С. Петлюра. До коша була додана

1-а сотня галицьких Січових стрільців, якою командував Р. Сушко, у складі майже 200 чоловік.

Січові стрільці склали частину Галицько-Буковинського куреня, що формувався з полонених галичан і біженців починаючи з кінця 1917 р. Курінь очолював Є. Коновалець, а начальником штабу призначили А. Мельника. Крім згаданої сотні, існували Друга (командир – І. Чмола), а також резервна сотня, сотні кулеметників і гарматників – разом близько 500 чоловік. Цікаві деталі, пов'язані з формуванням Гайдамацького коша Слобідської України, які істотно коригують загальноприйняті уяви, використано в новітній монографії про С. Петлюру [31, с. 207–211]. До аналізу залучено, зокрема, інформаційно сенсаційні, однак дуже правдоподібні аргументи М. Чеботаріва [32, с. 90–101 та ін.].

Звісно, з такими незначними і не вельми боєспроможними силами С. Петлюра не міг нічого вдіяти на Лівобережжі, яке йому було наказано боронити від більшовиків (єдине, що здійснили Січові стрільці, так це роззброїли Наливайківський полк у Броварах (1200 чоловік), який перейшов на бік більшовиків і загрожував ударити по Центральній Раді з тилу [7, с. 279–280]), і з початком повстання 15 січня 1918 р. був відкликаний до Києва.

У Києві під час січневого повстання вірними Центральної Раді залишалися Гайдамацький кіш Слобідської України, загін вільних козаків, дві сотні Січових стрільців, невеликі групи козаків з колишніх Богданівського, Полуботківського, ім. Богуна (Георгіївського) полків, відділ матросів Чорноморського флоту. Під час вирішальних подій із Західного фронту прибув полк ім. К. Гордієнка (300 чоловік).

П. Христюк наводить дані, що українським військам у січневих подіях допомагали сотня польських легіонерів та невеликі грузинські загони [5, с. 127].

Наявність такого обмеженого військового контингенту робила дуже проблематичною подальшу долю і Центральної Ради, і тієї державності, яку вона уособлювала. Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко присвятив з'ясуванню суті цього феномена чимало сторінок у книзі “Відродження нації” і дійшов невтішних для себе висновків: “...Це була війна впливом. Ні більшовики, ні ми не мали регулярного, дисциплінованого війська, яким можна було розпорядитися по волі керуючого центра, незважаючи на те, що й як собі там думало й почувало те військо.

Наш вплив був менший. Він був уже оскільки малий, що ми з великими труднощами могли скласти якісь невеличкі більш-менш дисципліновані частини й висилати їх проти більшовиків. Більшовики, правда, теж не мали великих дисциплінованих частин, але їхня перевага була в тому, що всі наші широкі маси солдатства не ставили їм ніякого опору або навіть переходили на їхній бік, що майже все робітництво кожного міста ставало за ними; що в селах сільська біднота явно була більшовицька; що, словом, величезна більшість самого українського населення була проти нас.

Єдиною активною мілітарною нашою силою була наша інтелігентна молодь і частина національно-

свідомого робітництва, яке гаряче стояло за українську державність, розуміючи за нами ту державність так само, як і ми її розуміли...

Я під той час уже не вірив у особливу прихильність народу до Центральної Ради. Але я ніколи не думав, що могла бути в йому така ненависть. Особливо серед солдатів. І особливо серед тих, які не могли навіть говорити по-руськи, а тільки по-українськи, які, значить, були не лотишами й не руськими, а своїми, українцями. З якою зневагою, люттям, з яким мстивим глумом вони говорили про Центральну Раду, Генеральних секретарів, про їхню політику” [33, с. 216–217, 254–255, 260].

Думається, що цитування твору В. Винниченка у даному разі зовсім не надмірні: яскрава, талановита особистість, він, до того ж очевидно, володів і талантом передбачення. І начебто спеціально для нащадків, які будуть спекулювати на суб’єктивному тлумаченні подій тих непростих днів, зазначав: “Коли аналізуєш тепер усі події, які тим бурхливим, болучим вихором проносились крізь історію українського відродження, то перш усього задаєш собі питання: як же сталося, що ті маси, які так гаряче, так віддано піддержували і боронили українську владу, які так горіли національним чуттям і виявляли таку міць національної самосвідомості, як воно так сталося, що вони раптом відвернулись від нас, покинули й навіть повстали проти своєї влади?”

Ми тоді, коли прихильність мас до нас гасла й помирала, пояснювали це більшовизмом. Більшовики, мовляв, здеморалізували солдатські маси, загітували їх, оббрехали українську владу перед ними, розпалили своєю демагогією їхні темні інстинкти, потягли за собою безсовісними, безоглядними обіцянками всяких нездійснених благ, – от маси і пішли за ними. А ми, мовляв, чесно поводитись, ми не обіцяли того, що неможливо, ми дбали про організацію життя, ладу, порядку, ми не хотіли руйнувати господарських сил країни, ми кликали маси до дисципліни духа, до роботи, а це здеморалізованим масам не подобалося і вони через те відвернулись од нас.

Так ми тоді роз’ясняли ситуацію. Так, мабуть, будуть роз’ясняти її українські історики. Але таке роз’яснення буде або нещире, або наївне, як воно було й у нас.

Так пояснювалось й пояснюватиметься особливо ще й для того, щоб виправдати наші маси, щоб довести, що вони таки мали національну свідомість, а що їх тільки збаламутили вороги українства, й через те вони так схибнули під той час.

Так само вороги українського відродження будуть посилатися на цей момент і доводити, що ніякої національної свідомості у мас не було, бо отже вони повстали ж самі проти української влади.

І те й друге пояснення – не вірне. Вся причина в тому, що українська влада, що вся керуюча, партійна українська демократія розійшлася з своїми масами, що вона була соціально непослідовна, нерішуча, невиразна й не соціалістична” [33, с. 88–89].

Так сталося, що єдиний бій на захист Української Народної Республіки, оголошеної 12 січня 1918 р. Центральною Радою IV Універсалом самостійного, ні від кого незалежною суверенною державою, змогла

дати лише молодь (київські юнкери і студенти) під Крутами [34, с. 160–170]. Однак це ніяк не могло змінити вектору, сутності, характеру, результату військового протиборства. 25 січня керівництво Центральної Ради, Ради Народних Міністрів (так з 18 січня став йменуватись уряд УНР) змушені були залишити Київ, евакуювавшись до Житомира, а потім ще далі до лінії фронту з німцями.

Список використаних джерел

1. Детальніше див.: Солдатенко В. Ф. Федеративная модель национально-государственного устройства в свете исторического опыта российско-украинских отношений // От древней Руси к Российской Федерации: История Российской государственности. Материалы международной научной конференции. Москва, МГУ имени М. В. Ломоносова, 28–29 сентября 2012 г. – Спб., 2013.
2. Див.: Солдатенко В. Ф. Виступ полуботківців у 1917 р. (Спроба хронікально-документальної реконструкції подій) // Український історичний журнал. – 1993. – № 7/8 – С. 17–29; № 9 – С. 28–39; № 10 – С. 3–20.
3. Див.: Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: у 4-х томах. – Т. 1. Рік 1917. – Харків, 2008.
4. Винниченко В. Щоденник. – Т. 1, 1911–1920. – Едмонтон, Нью-Йорк, 1980. 5. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – Прага, 1921. – Т. II.
6. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: Прага, 1919.
7. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Ужгород, 1932. – Т. I.
8. Солдатенко В. Ф., Хало Л. Т. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр. – К., 2002.
9. Детально про становлення керівного ядра РНК до українських проблем див.: Солдатенко В. Ф. До конфлікту Раднаркому Росії з Центральною Радою (особистісний зріз) // Події і особистості революційної доби. – К., 2003. – С. 75–108. Його ж. До історії українсько-російських взаємин в 1917 – на початку 1918 рр. // Пам’ять століть. – 2003. – № 6. – С. 52–80.
10. Ленін В. І. Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради // Повне збір. творів. – Т. 35.
11. Сталін Й. В. Відповідь товаришам українцям в тилу і на фронті // Твори. – К., 1947. – Т. 4.
12. Українська Центральна Рада // Документи і матеріали. У 2-х томах. – К., 1996. – Т. 1.
13. Киевская мысль. – 1917. – 6 декабря.
14. Летопись революции. – 1926. – № 4.
15. Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 5. – М., 1974. – С. 111; Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ – колишній ЦПА ІЛМ при ЦК КПРС). – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 1 зв., 3 зв.
16. Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 5.
17. Ленинский сборник. XXXVII. – М., 1977.
18. Див.: Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне. В 4-х томах. – М., 1924. – Т. 1.
19. Ленін В. І. Резолюція Ради Народних Комісарів про переговори з Радою // Повне збір. творів. – Т. 35.
20. РДАСПІ. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 2.
21. Протоколы ВЦИК II созыва. – М., 1918.
22. Правда (Петроград). – 1917. – 23 дек.
23. Гарчев П. І. Червона гвардія України у Жовтневій революції. – Харків, 1969.
24. Боффа Дж. История Советского Союза: От революции до Второй мировой войны. Ленин и Сталин. 1917–1941. М., 1990.
25. Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 5. – с. 159, 161, 162; Ленін В. І. Постанова РНК про відповідь Ради Раді Народних Комісарів // Повне збір. тв. – Т. 35. – с. 203–204; РДАСПІ. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 23.
26. Верстюк В. Українська Центральна Рада: Навч. посібник. – К., 1997.
27. Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. І. Триумфальное шествие Советской власти. – К., 1987.
28. Мірчук П. Українсько-московська війна (1917–1918). – Торонто, 1957. 29. Гарчев П. І. Червона гвардія України в боротьбі за владу Рад. – К., 1983.
30. Див.: Прохода В. Симон Петлюра, вождь українського

війська. – Варшава, 1936. – № 28–29.

31. Див.: Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К., 2007

32. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). – К., 2003.

33. Винниченко В. Відродження нації (Історія Української революції [марець 1917 – грудень 1919 р.]). – К., Відень, 1920. – Ч. II.

34. Див.: Солдатенков В. Ф. Бій під Крутами: історія і кон'юнктура // Революційна доба в Україні (1917–1920 рр.): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. – К., 2011. – с. 161–171 (2-ге вид., доповнення і перероб.) – К., 2012.

Soldatenko V. F., Doctor of Historical Sciences, Professor, corresponding member of the NAS of Ukraine, chief researcher at the Kurasa Institute of Political and Ethnic Studies National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), veid@iipiend.gov.ua

The problem of correlation of diplomatic and military factors in the struggle for power in Ukraine (1917–beginning of 1919)

Draws attention to the dialectic relation diplomatic and military factors on one of the crucial milestones of national history in 1917–1919. Experience of relations between Ukrainian and Russian political forces allows us to derive a number of instructive lessons for today.

Keywords: revolution, state, international relations, diplomacy, negotiation, armed forces, military action.

Солдатенко В. Ф., доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН Украины, главный научный сотрудник Института политических и этнонациональных исследований им. И. Ф. Кураса НАН Украины. veid@iipiend.gov.ua

Проблема соотношения дипломатических и военных факторов в борьбе за власть в Украине (1917 г. – начало 1919 г.)

Привлекается внимание к диалектике соотношения дипломатических и военных факторов на одном из переломных рубежей отечественной истории в 1917–1919 гг. Опыт отношения между украинскими и общероссийскими политическими силами позволяет вывести ряд поучительных уроков для сегодняшнего дня.

Ключевые слова: революция, государственность, международные отношения, дипломатия, переговоры, вооруженные силы, военные действия.

* * *

УДК 94(4)“1492/1914”

Бобіна О. В.

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Національний університет кораблебудування ім. адмірала Макарова (Україна, Миколаїв), oleg.bobina@nuos.edu.ua

Погляди європейських інтелектуалів кінця XIX – початку XX ст. на феномен революції

В другій половині XIX ст. серед європейських вчених – психологів, соціологів, філософів з'являється ідея створення “позитивної соціологічної науки”. Мета нової науки – дослідити масове суспільство і сформулювати закони соціального розвитку. Особливе місце в цих дослідженнях мав постаті феномен революції. Автор подає ідеї і роздуми провідних вчених – О. Конта, Г. Спенсера, Г. Тарда, Г. Лебона, В. Парето, Е. Дюркгейма, М. Вебера, американця Ч. Елвуда на революцію. Автор наголошує що серед інтелектуалів були як прибічники так і противники революції, але всі вони намагались знайти раціональне пояснення революції.

Ключові слова: революція, Європа, причини, соціологія, психологія, кінець XIX – початок XX ст.

В своїх попередніх роботах ми зосередили увагу на початках формування теорії революції істориками і більшою мірою політиками [1]. Разом з тим ситуація XIX ст. унікальна появою і стрімким розвитком таких соціо-гуманітарних наук як політологія, соціологія, психологія. Політична наука стрімко розвивалась в США, а соціологія і психологія в Європі. І саме Європа XIX ст. дала класичні зразки революцій, масових збройних виступів, політичної діяльності нового зразка, масового політичного руху, що стали об'єктами аналізу перших соціологів і психологів.

В цій роботі ми ставимо своїм завданням: 1) проаналізувати погляди провідних соціологів і психологів XIX – початку XX ст. на такі явища як “революція” – “соціальні зміни” – “політичні вожді”; 2) з'ясувати основний внесок провідних соціологів і психологів кінця XIX – початку XX ст. в т.зв. теорію революції що зароджується завдяки працям французьких і англійських істориків і розвивається політиками Європи до початку XX ст. Адже саме революції в Європі як соціальні явища, промисловий перевороті індустріалізація, розвиток прикладних наук, початок формування “масового” суспільства створили ілюзії можливого соціально-політичного прогнозування і “відкриття законів соціального розвитку і прогресу”. Відкрити ці закони мали “позитивні науки” – політологія, соціологія. А “молода” наука психологія все частіше застосовувалась до аналізу масових соціальних явищ. Предметом аналізу ми обрали погляди О. Конта (1798–1857), Г. Спенсера (1820–1903), Г. Тарда (1843–1904), В. Парето (1848–1923), Г. Лебона (1848–1931), Е. Дюркгейма (1858–1917), М. Вебера (1864–1920), Ч. Елвуда (1873–1946).

Актуальність цієї теми пояснюється не лише сучасними подіями в Україні або невід'ємними для дослідника об'єктивним пізнавальним інтересом. Ми на відміну від постмодерністів вважаємо, що політична, економічна, культурна історія залишається джерелом знань і про сучасність. І краще про це написав Р. Арон (1905–1983): “Іншими словами, в період між 1848 і 1851 р. Франція пережила політичну битву, подібну політичним битвам XX ст., чим будь-яка інша подія із історії XIX ст. Дійсно, в період з 1848 по 1851 р. можна було спостерігати боротьбу між тими, кого в XX ст. називали фашистами, більш-менш ліберальними демократами і соціалістами (таку боротьбу можна було бачити, наприклад, у веймарській Германії між 1920 і 1933 рр.). Звичайно, французькі соціалісти 1848 р. не схожі на комуністів XX ст., бонапартисти 1850 р. – не фашисти Муссоліні, не націонал-соціалісти Гітлера. Але вірно, що цей період політичної історії Франції XIX ст. вже виявляє основних дійових осіб і типові суперництва XX ст.” [2, с. 275–276]. До формулювання такої теми нашої роботи підштовхнув розділ “Соціологи і революція 1848 року”, відомої роботи Р. Арона “Начерк історії соціологічної думки”. В означеному розділі автор прискіпливо аналізує ставлення О. Конта, К. Маркса, А. де Токвілля до революції 1848 р. у Франції і “перемоги” Л. Бонапарта. Ставлення до означеної проблем психологів і соціологів XIX – початку XX ст., досить побіжно подано в узагальнюючих працях [3]. Узагальнюючі роботи щодо визначеного нами завдання відсутні.

Не лише консерватизм французьких і британських інтелектуалів став відповіддю на Французьку революцію (1788–1799). Позитивістська соціологія О. Конта була тією “стабілізуючою” теорією яка допускала соціальні зміни лише за волею верхів і правителів [4, с. 561–562]. Характерними в зв'язку з цим є лист О. Конта імператору Росії Миколі I: “Правителю, філософ який незмінно дотримується своїх республіканських переконань, надсилає одному з самих необмежених правителів систематичний виклад плану відродження людства, як соціального, так і